

Looduskultuuri mur(d)epunkte

Meie antropotseen

ELLE-MARI TALIVEE

on sel vahet, kas elu hääbub
varjatult ja nimetult, jõudmata ühtegi
loetellu, määrajasse, luuletusse

või kaob kirglike vaidluste ja
täpsete mõõtmiste saatel?
(Pärtna 2019: 58)

Möödunud sügisel nägin elus esimest korda lähedalt metskurvitsat, kelle mängulende olin maikus harrastusteadlasena loendanud. Imeilus pruunikirju pika nokaga lind oli lennanud Londonis Saint Pauli katedraali juures kontorihoone suurte klaasakende vastu surnuks ning keegi oli tõstnud ta prügikasti kaanele. Võib-olla oli temagi tulnud Eestist – siinsete kurvitsate talvitus-alade kese on nihkunud lääne poole, Prantsusmaalt Ühendkuningriiki. Miks, seda ei osata veel öelda. Talvitus-alad võivad muutuda näiteks küttimissurve või häiringute suurenedes, sobivate elupaikade puuduse, nende kadumise ja toidunappuse tõttu, lisaks globaalse kliimamuutuse või kõigi eelnevate tegurite koosmõjul.¹

Artiklis võrdlen inimese ja teiste liikide vaheliste suhete vahendamist looduse praktilises tundmises ja harrastusteaduses² ning teiste liikide ja looduskeskkonna kajastamist kirjanduses (vt Maran 2021). Ehk ühtpidi käsitlen Eesti linnuvaatlejate enesepeegeldusi loodushuvi arenemise kohta, teisalt ilukirjandust ökoloogilise kriisi peegeldajana.³ Küsin, kas ja kuidas loodusvaatlejate mured kajastuvad tänapäeva kirjanduses. Eestikeelne keskkondlik kirjakultuur on pika ajaloo ja loodus-

¹ 2022. aasta linnu metskurvitsa (igal aastal valib Eesti Ornitoloogiaühing aasta linnuks ühe liigi) meeskonna liikme ornitoloog Riho Marja e-kirjast. Eesti metskurvits on omamoodi kliimamuutuse saja-aastane termomeeter: liik naaseb kevaditi Eestisse ligi kuu varem kui sajand tagasi (Marja, Elts 2022: 17). Metskurvitsa aasta lõpul valmis linnust ka lühifilm (Mikussaar 2022).

² Inglise termini *citizen science*'i eelistatum tõlkevaste eesti keeles on harrastusteadus (kõige sobilikum, rahvateadus, oli varem etnoloogia nimetus). Loodusega seotud projektid võivad aga ärgitada avaramat keskkonnatunnetust, mis hõlmab üksikisikute teadlikkust, hoiakuid ja käitumist, selleks et elada säästvalt (Jørgensen, Jørgensen 2021: 1346). Seepärast sobib tõlkevasteks ka *kodanikuteadus*, kui sõna tõlgendada avaramalt ehk maailmakodaniku informeeritud keskkonnakodakondsusena, mis hõlmab vastutustundlikkust, tegutsemist ja osalemist ühiskonnas muutuste elluvijatena kohalikul, riiklikul ja globaalsel tasandil indiviidi ja kollektiivina, et lahendada kaasaegseid keskkonnaprobleeme, vältida uute probleemide teket, saavutada jätkusuutlikkus ning arendada häid suhteid loodusega (vt Jørgensen, Jørgensen 2021: 1344).

³ Looduskultuuri on analüüsitud kogumikus „Eesti looduskultuur“ (Maran, Tüür 2005) ning looduskirjandust on käsitletud Kadri Tüür (2017). Loodusmõtte ja aktivismi vahekordi vaetakse Methise teemanumbris (2022, nr 30; vt Plath jt 2022).

keskkonnaga toimuvale ajuti valuliselt reageerinud (Plath jt 2022: 9–13) ega püsi tumm ka praegu. Ene-Reet Soovik (2022: 235) on osutanud mitmele hiljutisele kultuurilisele reaktsioonile seoses metsamajandusega, seejuures Hasso Krulli luuletusele „Mets” (2018).⁴ Järgnevalt kõrvutan uusimaid keskkonnamuret väljendavaid ilukirjandusteoseid. Maarja Pärtnat on juba nimetatud kõige moodsamaks eesti luuletajaks, kes suudab „säilitada lüürika essentsi [---], aga kehtestada ka luuletusi läbiva loo abil tugeva antropotseeni kriitika” (Susi, Ojam 2022: 25), ning tema proosaluulekogu „Elav linn” (2022) on peetud üheks viimase aja tugevamaks eesti luules (Grigorjeva 2022: 10). Pärtna jätkab joont, mida alustas luulekogus „Vivarium” (2019), vahendades elu suurte keskkonnamuutuste ajajärgul (Velsker 2020: 422). Proosast leiab Pärtna looduskeskkonnaga seotud murelikele tähelepanekuile ühisjooni Tõnis Tootseni ulmeromaanist „Ahvide pasteet” (2022) ning Andrus Kivirähki raamatust „Lend Kuule” (2022). Mainitutega ühes nukravõitu helistikus kõneleb rootsi kirjaniku Kerstin Ekmani romaan „Hundijooks” (2021, e k 2022; vt ka Varik 2022). Kui linnuvaatlejal on keskkonnamuutuste mõõdikuks tiivuline, siis mitmes allpool käsitletud raamatus on loodusega toimuva eestkõnelejaks hunt. Mall Hiemäe (2021: 43) on küll leidnud, et hunti ei nähta enam inimese toidukonkurendi ja koduloomade murdjana, ent põline hirm selle liigi ees tundub siiski pidevalt lahvatavat (Rohegeenius 2022; Reitsak 2023): susi on justkui ohtliku, kaost külvava looduse sümbol. Raamatud osutavad nende võrratute loomade puhul millegi muule. Ekmani teose minategelane, vana jahimees Ulf käib hunti jooksmas, olgu siis unes, ilmsi või mõlemas, tuues lugejani liigile iseloomulikku käitumist, ning Kivirähki tegelane Suur Hall Hunt on Kuu-reisidelt naasnud kosmonaudi arukaks teejuhiks vanade sõprade otsinguil.⁵ Pärtna (2022: 62) luulemina võrdleb end kord libahundiga. Tootseni minategelane vaatab aga maailma šimpansi silmadega, raamat kujutab endast ahvi kirjapandud mälestusi ja autori sõnul on loomtegelase abil tekitatud vaatenurk, mille kaudu „inimelu absurd joonistub välja erilise mahlakusega” (Potisepp 2023).

Etnograafiline uurimismaterjal põhineb intervjuudel. 2021.–2022. aastal küitlesin Horisont 2020 projekti „EnviroCitizen” välitöödel 16 Eesti linnuvaatlejat.⁶ Uurisin, kas või kuidas linnuvaatlusega seotud harrastusteaduse ettevõtmistes osalemine mõjutab vastutustunde tekkimist looduskeskkonna ees. Poolstruktureeritud küsitlus puudutas linnuvaatluse tavasid ja kogemusi ning motivatsiooni: huvi tekkimist

⁴ Küllap meenub ka teater NO99 Eesti Vabariigi 100. sünnipäeva kontsert-etendus.

⁵ Nimi Ulf tuleb vanapõhja sõnast *úlfr* 'hunt'. Ka Olga Tokarczuki ökotrilleri „Aja oma atra läbi koolnute kontide” (2009, e k 2020) kaanelt vaatab vastu hunt, kelleks minategelane ka kehastub, astudes ülekohtule vastu loomade nimel. Eesti hundiajaloo kohta kõneleb Ilmar Rootsi doktoritöö (2011).

⁶ Projekti käigus viidi läbi 91 intervjuud kuues riigis (van den Born jt 2022), siinsed näited on pärit Eesti materjalist. Intervjuude transkribeerimisel on kasutatud veebipõhist kõnetuvastust (Olev, Alumäe 2022). Leppisime kokku, et intervjuueeritud jäävad anonüümseks. Vastanute hulka kuulusid kutseline ornitoloog, puidutöölaine, üliõpilased (kõigilt õppeastmetelt), IT-spetsialist, keskkonnaametnik, liigikaitse spetsialist, laste loodusringide õpetaja, bioloogiaõpetaja, loodusgiid, insener, logistik, disainer, kontserdikorraldaja, medõde, matemaatika abiõpetaja (van den Born jt 2022: 66).

ja arenemist, lindude tundmaõppimise viise, osalemist linnuretkedel, -loendustel ja -seires, teadlikkust lindude heaolust, tegutsemist linnukaitses ja keskkonnateadlikke harjumusi. Intervjuueeritute hulgas oli algajaid ja staažikaid linnuvaatlejaid ning nende hõivatuse tase kõikus harrastusteadusest riiklike seireteni. Eestis on linnuvaatlusel pikk ajalugu: Eesti Ornitoloogiaühing asutati 1921. aastal (vt EOÜ ajalugu) ning laialdasemale harrastusteadusele pandi alus 1922. aastal üleskutsega koguda ornitofenoloogilisi andmeid (vt EOÜ ornitofenoloogilised vaatlused).⁷

Donna Haraway (2008: 36) väitel allutab millestki hoolimine inimese painavale uudishimule, millega kaasneb eeldus, et õhtul ollakse targem kui hommikul, ning kirglik uudishimu lindude vastu viib intervjuude põhjal lõputu õppeprotsessini.⁸ Keskkonnasotsioloog Elizabeth Cherry (2019) on kirjutanud raamatu sellest, kuidas linnuvaatlus võimaldab aduda inimest ja metsloomi ühendavat ökosüsteemi, see omakorda motiveerib osalema harrastusteaduses ning sealtkaudu eluslooduse kaitses. Linnuvaatleja taandatakse mõnigi kord haruldusi binokliga jahtivaks koomiliseks stereotüübiks: „Eestis on linnuvaatlus [---] mitte nii levinud kui Inglismaal või Soomes [---]. Lõõbitakse natuke selle kallal, kui lähen pärast tööd toruga: milliseid linde sa siis ikka vaatama lähed?” (E12)⁹ Ent pigem on ta isik, kes jälgib tähelepanelikult ümbritsevat, õpib märkama looduses toimuvaid muutusi ning panustab vaatlustega keskkonnahoidu.

Kirjandus on niisama terane suhestumine uurimisobjektiga kui linnuvaatlus. Briti geograaf ja kirjanik Tim Cresswell (2022) on uurinud Ameerika luuletaja Juliana Spahri luulekogu „Well Then There Now” („No seal siis nüüd”, 2011; raamat kujutab endast väljasurnud või kadumisohtu liikide poeetilist nimistut) kui näidet kirjandustekstidest, mis mõtestavad Maad hetkel, mil tundub, et kõigest sellest kirjutada on juba mõttetu – kihutame otsejoones katastroofi, ilm soojeneb, liigid surevad välja ja plast on imbunud kõikjale. Ehk Pärtnat parafraaseerides: on's vahet, kas hääbumisest kirjutada? Cresswell leiab nagu Pärtnagi, et kirjutamine on oluline: geo-, öko- ja topopoesia kui loomisteod on koha loomine meie koduna siin ja just praegu. Sellised tekstid sõnastavad toimuvaid muutusi, tehes need mõistetavaks ja asetades need adutavasse, ehkki võib-olla ootamatusse mõõtkavva. Cresswell (2022: 375) väidab

⁷ Näiteks metskurvitsa fenoandmestik algab Eestis aastaga 1923 ja see on unikaalne – nii pikki aegridu lindude saabumise kohta ei ole palju (Marja, Elts 2022: 19). Aga harrastusteadust, sh fenoloogilisi vaatlusi on Eesti alal tehtud varemgi.

⁸ Muidugi ei saa välistada, et omandatud teadmisi ei võiks kasutada kurjasti (kas või kolonialismi ajalugu on vastavaist näiteist tulvil). Projekti intervjuud peegeldasid nii Eestis kui ka mujal Euroopas ühtlasi linnuvaatluse pahupoole. Siin artiklis ma sellele ei keskendu.

⁹ Siin ja edaspidi intervjuueeritute tähis *E* märgib Eestit, kuna vastanud on projekti raportis tähistatud riigi tunnusega. Erinevate hobide aktsepteerimine näitab ühiskonna küpsust, heaolu taset (kalli vaatlustehnika hankimine, linnuvaatlusreisid teistesse riikidesse), aga ka palju teisi põnevaid tegureid. Nõukogude ajal võis loodushuvi olla n-ö looduse rüppe põgenemine (nt Paal 2020), aga selle teke ka mingite huvitavate asjaolude kokkulangemine (üks tingib teist): „[---] väga palju tuli neid ornitolooge või linnuvaatlejaid meil siin 70–80ndatel just tänu kahele asjale, 1984 tuli see värvipiltidega Kumari määraja välja, aga tegelikult nendel aegadel olid ka väga aktiivselt erineva[d] linnujaamad töös ja käidi väga palju linde rõngastamas.” (E3) Toona olid olulised Fred Jüssi populaarsed (täiesti ideoloogivabad) raadiosaated lindudest, mis töid inimesi harrastusteaduse juurde (näiteks fenovaatlused, pesakaartide täitmine) – saateid nimetavad ka intervjuueeritud.

harrastusteaduse ja keskkonnahoiu seoste uurijatele Helen Pritchardile ja Jennifer Gabrysele toetudes, et inimesed hakkavad kliimamuutusele tähelepanu pöörama alles siis, kui see puudutab käegakatsutavalt ja mõistetavalt neid endid. Seepärast keskendutakse keskkonnamurede ja kliimamuutuste teadvustamiseks nüüd sageli sellele, et püütakse panna inimesi märkama seda, mis toimub nende koduaias või -tänaval, lootuses, et seejärel mõtestavad nad neid protsesse laiemalt ning tegutsevad edaspidi keskkonnasäästlikumalt. Ökokirjanduse eesmärk on samuti selliste seoste loomine, mis on oluline vahend teel tervemõistusliku maailma poole (Cresswell 2022: 376). 1960. aastatel sai üldtuntuks Ameerika merebioloogi Rachel Carsoni raamat „Hääletu kevad” (1962, e k 1968), mida on peetud XX sajandi kõige mõjukamaks keskkonnast kõnelevaks tekstiks. Autor võttis kogenud kirjutajana arvesse, et kui inimene millestki ei hooli, siis ta ei taha seda ka päästa, ning kombineeris seetõttu lihtsakoelise, ent dramaatilise loo teadusandmestikuga ning kutsus üles kasutusele võtma konkreetseid meetmeid (Atwood 2012).¹⁰ Raamatus on samuti kõne all harrastajaist linnuvaatlejate tähelepanekud.

Siinse artikli teoreetiline lähtekoht on ökotsentriline mõtteviis (Lõhmus, Mut 2023) ehk nentimine, et oleme looduse osa, ja posthumanistlik mõttesuund liikide võrdsusest, mille eestkõnelejad N. Katherine Hayles, Cary Wolfe, Donna Haraway, Bruno Latour jt käsitlevad inimest ühena paljudest looduslikest liikidest. Haylesi vaateid on tutvustanud Jaak Tomberg (2019) kui uut laadi võrdsuspõhist sümbioosi, loomade õigusi sotsiaalse õigluse osana on avanud Mari-Liis Sepper (2016). „[---] kui Carl Linné 18. sajandi keskpaiku mõtles välja oma kuulsal eluslooduse taksonoomia, paigutas ta sinna, primaatide keskele, ka inimese. [---] Need, kes Linnéga nõustuvad, saavad aru, et inimene on loom, ja need, kes temaga ei nõustu, kukuvad läbi inimeseks saamise katsel ja osutuvad loomadeks”, on kirjutanud Silver Rattasepp (2012: 76–77). Järgnevas on korduvalt seatud kahtluse alla inimese õigus võtta teiselt elusolenditelt ära elupaik või -võimalus.

Intervjuudes vahendatud keskkonnamure

Vaatamata „Hääletu kevade” ilmutumisele järgnenud võitudele on üle poole sajandi hiljem maailma linnustik üha vähenemas: üleeuroopaliselt on langustrendis 30% linnuliikidest, metsalindude arv Eestis on kahanenud alates 1983. aastast 31%, Hollandi põllulindude arvukus on 1960. aastatest vähenenud 70% võrra (vt Mägi 2019; Mägi jt 2021; Farmland bird indicator; Marja, Nellis 2018; Nellis, Volke 2019; Lõhmus 2021a; Saar 2022). Ent „linnud peegeldavad otse meie elukeskkonna seisundit. Kui lindudel läheb hästi, siis ka meil on keskkonnaga korras,” ütles intervjuueeritu tähisega E7 (vt ka Lõhmus 2023).

Intervjuudes küsisime ka lugemuse kohta, kuna rohkem või vähem kasvatakse (teisi) elavaid olevusi arvestama kõigepealt neist lugedes. Ekmani „Hundijooksus” arutleb peategelane loodust kujutava kirjandustraditsiooni üle. Igal rahval ja nii ka

¹⁰ Tänan Ene-Reet Soovikut viitamast Margaret Atwoodi artiklile.

eestlastel on lugemuse nimestik pisut erinev, aga viited või rändmotiivid kattuvad. „Hundijooksu” minategelane Ulf otsib oma raamaturiulist saksa zooloogi Alfred Brehmi loomaraamatuid, loeb üle Rudyard Kiplingi ja Jack Londoni teoseid, aga ka Ivan Turgenevi „Küti kirju” (1852). Mitu intervjuuküsimustele vastanut loetles omakorda raamatuid, mis on neile olulised olnud: esiteks linnumäärarjad ja käsiraamatud, nt Eerik Kumari (eriti värvipiltidega) määrarjad¹¹ ning Lemming Rootsmäe ja Heinrich Veromani „Eesti laululinnud”¹² (1974); looduskirjandusest nt Johannes Piiperi „Pilte ja hääli Eesti loodusest” (1. tr 1948) ja Kumari „Lindude laht” (1966). Populaarteaduslikest raamatutest nimetati Niko Tinbergeni ja Konrad Lorenzi omi; kõneks tulid Rudo Morici „Jahipaunast” (1955, e k 1972), Gerald Durrelli teosed, Jevgeni Spangenbergi „Looduseurija märkmed” (1948, e k 1956), Yrjö Kokko „Ungelo tare” (1958, e k 1973)¹³ ja ajakiri Eesti Loodus. Samuti on olulise lugemisvara seas olnud laste- ja noortekirjandus inimese suhetest loodusega: muinasjutud, rahvapärimus,¹⁴ Selma Lagerlöfi „Nils Holgerssoni imeline teekond läbi Rootsi” (1906–1907, e k 1911, 1932 ja Vladimir Beekmani tõlkes 1958), Hugh Loftingi doktor Dolittle’i lood (hakkasid ilmuma 1920, e k alates 1933), James Fenimore Cooperi „Nahksuka jutud”,¹⁵ Jack Londoni erinevad väljaanded, Anna Jürgeni „Sinine lind” (1949, e k 1958), Ernest Seton-Thompsoni „Lugusid loomadest” (1898, e k hästituntud väljaanne 1971) ja „Väikesed metslased” (1903, e k 1933), Vera Tšaplina „Zoopargi kasvandikud” (1955, e k 1959), Richard Rohu „Jutte loomadest” (1951), Jaan Rannapi „Viimane Valgesulg” (1967), Rein Saluri „Linnud” (1981) ja Harri Jõgisalu „Metsapaharet” (1993) ning lasteajakirjade loodusveerud.

Mitu nimetatud raamatut kõneleb keskkonnaprobleemidest – nende juurest võibki teha ülemineku linnuvaatlusega tegelejate isiklikule keskkonnatunnetusele. Nimelt linnuhuviliste tähelepanu köidavad väljas kohatud linnud, nende käekäik, linnustiku muutuste põhjused. Mitu vastanut mainis seega muutusi looduses, vähem linnustikus oma vaatluste põhjal, ehkki kadunud liike ja uustulnukaid nimetati küll – näiteks Eesti viimase siniraa vaatlust,¹⁶ roherähni kadumist, põldtsiitsitaja vähesust, veekogudele ilmunud hõbehaigrut. Lindude vaatlusi seostati pigem teadusuuringutega. Küll aga räägiti vaatlusmaastike ja üldse Eesti looduse muutmisest mõnigi kord isikliku kogemuse põhjal, mis vahel oli positiivne, ent enam otsiti sünonüüme kurbuse sõnale (nt katastroof, frustratsioon, trööstitus, katkestus). Mainiti metsaraadamist, sookuivendamise tagajärgi, vanade metsade kadu ja selle nähtavat mõju – „Hiiumaa on ikka järjest rohkem nagu sihuke lapitekk” (E15) –,

¹¹ „[---] kui Kumari ilmus see hall pehme lindude välimäärarja, et siis juba teati, et meie külas on sihuke poiss, linnuhuviline poiss ja sinna külapoodi toodi üks raamat siis müüki, see sai siis loomulikult mulle” (E4).

¹² „Seda raamatut ma olen eluaeg nimetanud enda Piiblik” (E4).

¹³ *Ungelo* – saami k väikekoskel.

¹⁴ „Linnud olid meile vanasti „otsekui omataolised,” kirjutas Hiiemäe (2016).

¹⁵ James Fenimore Cooperi tütar Susan Fenimore Cooper (1813–1894) oli oma ajakirjaga *Rural Hours* (Maatunnid, 1850) Ameerika esimene looduskirjanik (Contreras 2021).

¹⁶ Siniraag on jätnud meelde jääva visuaalse jälje siurulinnuna Oskar Kallise vaibakavandil (Lennart Lennuki tähelepanek, vt Talivee, Jänes 2021).

intensiivpõllumajandust (hekkideta, kraavi- ning teeäärsete ribadeta lausalised põlud, kolm silotegu suve jooksul, linde mitte arvestav niitmistehnika), märgalade ja poldrite kadu, linnaroheluse hävitamist, valglinnastumise mõju, maanteetrasside ja ristmike rajamist, kaevandamist jm.

Eestis ei olegi ju kohta, kus põllumajandusmaastikul linnustiku arvukus kasvaks või liigiline mitmekesisus, või metsas; see ei olegi enam võimalik ju. [...] Sellest enam pisar silma ei tule, et näed, jälle oli kevad, kui ma ei kuulnud suurkoovitajat.¹⁷ Ma tean, et nii on. Pigem proovin nüüd täna nii-öelda mõelda, et kuidas saaks teha nii, et see langus pidurdub. (E13)

Intervjuuküsimustele vastanute suhe kohtadega, kus nad liiguvad, oli tihti seotud isiklikult olulise maa- või linnaruumiga, ent seejuures ka teadmistega ökosüsteemi toimimisest (nt arutleti, kuidas leida antud ruumis võimalusi inimese ja looduse sõbralikuks kooseksisteerimiseks). Lindude nägemise eeldus on maastike tundmine ja mõistmine: „[...] kuidas see lindude otsimine on, seda õpid aastate jooksul” (E5). Sarnaselt sellega, et kogukonna maastiku- ja päranditunnetus saab alguse igapäevasest koha kasutamisest (Lindström 2019: 279) ja kohapärimus on keskkonnakommunikatsiooni osa, looduskeskkonnaga suhestumise viis ja dialoogivõimalus (Päll 2022: 209), tekib ka linnuvaatlejail harjunud vaatlusaladega tugev side. Nende maastik ei ole elutu, vaid sinna kuuluvad loomad (ehk linnud kui tiibade ja sulgkattega kahejalgsed selgroogsed loomad) ning seda sageli pika aja jooksul: „[...] mul on iga paiga ajalugu, kümme aastat seda, et ma tean, kes kus pesitseb” (E1). Kohti õpitakse linnupilguga vaagima:

Kuldnokk elab meil siin minu hoovis kaheksakümneaastaste haabade sees. Öönsustes, mitte nendes pesakastides, sest haabade sees on palju öönsusi ja kuniks need haavad ei kuku kuhugi – ma ei ole ka haabade lähedusse midagi ehitanud. Ma näen, et need haavad ükskord kukuvad. Seniks las nad olla, sest nad on nii elu täis, seal puukoristajad möllavad ja kuldnokad, isegi värbkakk käib mul hoovis, vaatab neid auke ja mõtleb, et liiga väiksed on. (E13)

Linnalooduse olulisus (nn looduskeskkonna roll elukvaliteedis, Pikner 2022: 6), selle kadu (rohealade täisehitamine, puude mahavõtmine, asfaltplatsid, vaate või juurdepääsu kadumine mingile loodusobjektile, müra- ja valgusreostuse kasv) või linnalinnustiku muutused tulid intervjuudes samuti esile: „Vanasti oli kaldapääsukese koloonia selle järve juures seal linnas sees, täitsa müstiline koht” (E12). Osutati, et linn saab hästi planeeritult olla loodussõbralik.

Vihjati võõrdumisele. Looduse tundja suhtub skepsisega rahvusromantilise metsa kasutaja kuvandisse, nn müütilise metsarahva olemasolusse (vt Jonuks,

¹⁷ „[...] noores eas, kui liike tundma õppisin, siis mul jäi väga meelde, kus kohas me seda liiki kuulsime, kus ta igal aastal oli, ja kui tekkisid peas need seosed, et ahaa, nüüd on aprilli keskpaik, koovitaja vist peaks saabuma ja siis sa näed [teda] täpselt sama mäenuki peal kui eelmine aasta” (E13).

Remmel 2020): „[---] kõik kardavad puuki [---] kui ma autot ei näe, et kuidas ma siis seeni korjan [---] enamus küsivad mult, et kas sa karu ei karda [---] Aga põhiliselt see, mida kardetakse, on nii ebaoluline metsas käimisel, et järelikult inimesed ei tunne loodust.” (E1) Ette heideti oskamatust looduses käituda, leiti aga, et kui ei käidaks, kaoks side üldse. Küsisin, mitut linnuliiki eestlased tunnevad. „Kui liigina võtta, siis vares, leevike, valge toonekurg tuntakse ära. Rasvatihast võib-olla teatakse teiste tihaste hulgast, aga ei ole kindel. Ja kägu. Tulebki võib-olla viis.” (E1)

Metsa kadumise pärast ei muretse üksnes kohalikud, vaid on märgatud, kuidas see ehmatab loodusturiste:

[---] tullakse tegelikult meie kotkakaamerate tõttu lõpuks Eestisse loodusretkele, sest Eesti tundub olema selline koht, kus on iga puu otsas kotkas ja iga kotka juures kaamera ja selline tõeline metsik loodus. [---] Ja see pilt, mis siin avaneb, on muidugi hoopis teine. Ja see pettumus, et langid, palgivirnad, isegi kaitsealadel. [---] Põhiline küsimus, et miks te nii teete. Teil on kõik ju olemas, miks te nii teete, mille jaoks? On kümneid näiteid riikidest, kes on selle kõik ära teinud, kahetsevad. Rootsi on hea näide – milline lageraieühusteeria seal oli 1970.–1980. aastatel. (E13)

Just Rootsi toonasest metsaraadamisest kõneleb sügava murega ka Ekmani „Hundijooks” – nagu praegune metsamajandamine Eestis on jõudnud ilukirjandusse.

Intervjueeritud mainisid nii endi kui ka oma õpilaste keskkonnamurest lähtuvat stressi, seda, kuidas see haavab, „et osade inimesteni ei jõua see üldse kohale” (E14), st paljudele ei lähe loodus üldse korda. Keskkonna kaitsel paneb tegutsema loodusest saadav positiivne elamus: „[---] panen ukse selja tagant kinni ja lähen poole tunni pärast Harjumaa konnakotkaid vaatama, et siis ma ei mõtle enam selle peale [---] mis jama töö on” (E1); „Kotkapesade otsimine on asi, mis on täiesti vabatahtlik [---] Need ongi minu parimad päevad aastas” (E13). Loodusvaatlus areneb aktivismi eri vormideni: alustades vaatlusteabe sisestamisest andmebaasidesse, et majandamis- või kaitsmisotsuste langetamisel saaks liikidega arvestada, kuni oma metsas püsimetsanduse (E6) või puisniitude rajamisega tegelemiseni, vähese või vikatiga niitmiseni: „[---] lasen taimedel öitseda, siis on putukad olemas, ja lindudel ka süüa. Ma ei mõtle siin ainult lindude peale, vaid mõtlen ka putukate peale.” (E6) Samuti tegeletakse populariseerimise ja õpetamisega, ollakse harrastusteaduse eestvedajad. Koos naabritega on ostetud lähikonna raieküps mets, et mitte langi ääres elada:

Mulle ise meeldib mõelda, et ta on selline kogukondlik väike kaitseala. Me ostime ta ju enda kaitseks [---] Aga tegelikult on see selle metsa kaitseks [---] viiekümne aasta pärast on see mets viiskümmend aastat vanem ja kaheksahektariline tollel hetkel siis tugevalt üle saja-aastane mets on looduskaitsealine väärtus. (E13)

Tegeletakse nn igapäevase looduskaitsega ja tehakse igapäevaselt keskkonnasäästlikke valikuid – „sõidan jalgrattaga, mitte autoga” (E9) –, samal ajal tunnetades, et sellest jääb väheks. Tallinnas on linnuklubi kunagi algatanud Paljassaare hoiuala loo-

mise, mis aitab loodust tutvustada paljudele linlastele (vt ka Pikner 2022). Looduskeskkonda puudutavate otsuste langetamise kohta päritakse aru omavalitsuselt (E11). Säilinud on usk kirjasõnasse: mitu intervjuueeritut on lindudest ja loodusest ka ise kirjutanud, (teadus)artiklitest populaarteadusliku ja ilukirjanduseni.¹⁸ Kunagi loetu võib olla pannud aluse harjumusele lugeda keskkondlikku maailmakirjandust.

Intervjuu küsimustikku koostades ja hiljem vastuseid analüüsid tegime vahet ka sellel, mis on hoolimine ja mis hoolitsemine ehk kas loodushuvi areneb mingit sorti aktivismiks. Hoolimine on seotud teadlikkuse, mõistmise ja murega ehk keskkonnast hooliv isik on probleemidest teadlik ja tema suhtumine seega motiveeritud – see omakorda võib saada tegutsemise eelduseks. Hoolitsemine tähendabki aktiivset tegutsemist, keskkonnahoidu panustamist (vt van den Born jt 2022: 6; vt ka Plath jt 2022).

Mis oleks sellise maastiku määratlus, mis rahuldaks intervjuueerituid? Näiteks „[kotka]klubi eesmärgiks on, et kotkad ja must-toonekurg jääksid ilmestama Eesti maastikku ka tulevikus” (E13; Kotkaklubi). Eesmärgil on kõrge eeldus: põlislaante ja soomassiivide säilimine, arusaam, et linnuhiiglast ei häirita; rännualade ohutus, keskkonnamürkidest loobumine jm.

Uudiskirjanduse ökoäng

Eesti kirjanikud on varemgi arutlenud liikidevahelise võrdsuse ja loodusmaailma säilimise üle. Jaan Kaplinski (2019a: 49), kes nimetas oma hingelinnuks piiritajat, oli Tiia Toometi sõnul elu lõpul mures pigem teiste kui enda pärast: pisikeste laululinnukeste, mesilaste, liblikate elukeskkonna kadumise pärast (Presnal 2022: 14) – need mured on kajastunud tema esseistikas aastakümneid. Janika Kronberg (2020: 530) on kirjutanud, kuidas linnusilm on Kaplinskil „humanismi ületamine, valulev katse anda võrdne eluõigus kõigile olevustele maal, vees ja õhus – hoiak, mida Kaplinski puhul on nimetatud ka biofiliaks või ökotsentrismiks”, ja osutanud, kuidas Kaplinski inimronk Nestor leiab: „Kui me tahame, et see ilus ja imeline maailm säiliks, on vaja suurt muutust, mida võiks nimetada ka revolutsiooniks. See on revolutsioon, kus inimene kukutatakse looduse kuninga troonilt ja kehtestatakse vabariik, kõigi tundvate olendite vabariik, *Res publica animalium sentientium*.” (Kaplinski 2004: 493) Nestori järgi on linnumaailm kolmemõõtmeline, inimvaim on *quasi*-kolmemõõtmeline (Kaplinski 2004: 492) ja seega soovib ta maailma lihtsustada, mis aga ei jää tagasilöökideta (Kaplinski 2004: 494).¹⁹ Lihtsustamisihast kirjutas ka Rachel Carson (1968: 20).

Kas, millal ja kuidas täheldatakse ilukirjanduses looduskeskkonnaga toimunud muutusi? Pärtna proosaluule kese hargneb vanadest kaevandusmaastikest – „[k]annan südame siseküljel murtud maastikku” (Pärtna 2022: 71) – linnaruumi,

¹⁸ Kritiseeriti ka praeguste loodusteemaliste lasteraamatute tõlke kvaliteeti: „Unilase asemel on unihäär [---] randtiir oli kusagil tõlgitud vist arktika kajakas” (E10), ja osutati, et lind/loom võiks lapse pildiraamatus ikkagi olla selline, kellele anda liiginimi – nii õpib laps midagi.

¹⁹ Ehk on see esse inspireerinud Tõnis Tootsenit.

kirjeldades juhtunut kord metafoori ja sümboli tasandil, sidudes looduskeskkonna ja mälu (Susi, Ojam 2022), teisel õige lihtsalt ja otse: näiteks luuletuses „Kogukonnaaed” tähendab aia asemele autoparkla rajamine ühe rõõmsalt pulbitsenud elukeskkonna kadumist (loomult taas lihtsustamine). Ekmanil ning Tootsenil esindab muutusi eelkõige mets – või õieti selle kadumine. Ekmanil leinab langetatud metsi vana jahi- ja metsamees ning Tootseni minategelasest ahv Ergo satub vahepeal metsa elama, kus ta lageraiet omal nahal kogeb. „Hundijooksus” on ka korduvalt kõne all lindude saatus. Ulf küsib (mõeldes nii inimtegevusele kui ka selle tulemile ehk kliimasoojenemisega tekitatud keskkonnamuutustele):

Kui rändlinnud enam varakevadeti siia ei saabuks, kui nad lõpuks aastatuhandete taha ulatuvast geneetilisest mälust hoolimata ei suudaks lennata üle sõjatoonide ega saaks puhkuseks maanduda aladel, mille suured üleujutused on enda alla matnud, kas neist tuntaks siis puudust? [---] Suitsupääsuke, vainurästas, linavästriik, löoke, punarind – kas inimesed märkaksid nende kadumist? (Ekman 2022: 81)

Ta kahtleb selles, väites:

Liigina pole inimene oma harjumustes ja käitumises püsiv. Ja on üpris kohanemisevõimeline. Suurem osa meist elab juba piirkondades, kus ei ole ei linavästrikke ega punarindu. Juba praegusel ajal pole eriti palju neid, kes oleksid näinud – või kuulnud – laululuikesid, kes puhkavad oma rännakul põhja poole. (Ekman 2022: 81)²⁰

Pärtna (2022: 70) nendib samuti: „[---] maailm jääb vaid märkamatult vaiksemaks, pisut vähem linnulaulu kevadel, pisut vähem putukasuminat.”

Muutus, kui seda märgatakse, puudutab „Vivaariumis” on Pärtna lähtunud Austria keskkonnanafilosoofi Glenn Albrechti mõistest *solastalgia*, mis on „segu kurbusest ja ärevusest ning võib-olla ka masendusest, mida inimene tunneb siis, kui tema tuttav ja kodune keskkond muutub tema jaoks ebakoduseks. See on koduigatsus, mida tuntakse kodust lahkumata.” (Klein, Simm 2020; vt ka Mildeberg 2022) Looduslikult põhjustavad selliseid masendavaid muutusi põuad, maavärinad, metsatulekahjud ja üleujutused, inimesest tulenevad tegurid on sõda, terrorism, lageraie, kaevandamine, kliimamuutused, linnalises keskkonnas ümberehitus jt. Need põimuvad omavahel ja/või põhjustavad üksteist.²¹ Loodusmaastiku tähis kipub kirjanduseski olema kas seal esinevad või sealt puuduvad olevused, nii on Pärtna (2019: 61) kirjutanud meeletutest metsvintidest raielangi kohal või tekkinud katkestustest: „lendorav ei kohta haavavõras / ühtegi teist lendoravat” (Pärtna 2019: 58).²²

²⁰ Ekman kõneleb Rootsist. Ent kas eestlased paneksid tähele, kui kevadel jääks naasmata kägu (nagu on juhtumas Inglismaal)?

²¹ Alates 2014. aastast süütas Vene sõjavägi Ida-Ukraina metsi (vt Environmental Damage...), sõja täiemahulisel puhkemisel 24. veebruaril 2022 avaldus kohene surve Eesti metsale: juba märtsis nõudis Eesti Metsa- ja Puidutööstuse Liit riigimetsas raiemahtude suurendamist (Puidutööstus soovib...).

²² Vt ka Alutaguse rahvusparki rajamise debati kajastust (Parksepp 2021), kus leitakse, et uue lendorava saaks osta ka lemmikloomapoeist.

Kivirähki „Lend Kuule” on näide olukorrast, kus inimestel ongi ükskõik. Sõpru külastav kosmonaut, kes rändab koos hundiga, kohtub järjest isikutega, kes ei märka üldse, et neid ümbritsenud loodus on kadunud, pealegi on nad ise sellesse hoolega panustanud (tapnud, puid maha võtnud, ära õginud). Kivirähki loomingus ei ole posthumanistlik vaatepunkt midagi uut, ent nüüd osutab ta järjekindlalt just inimese (seejuures hundi jaoks täiesti loogikavabadele) vägitagudele. Näiteks:

„Ma tean juhust, kus üks mees katkestas poole noodi pealt lõokese laulu,” jätkas hunt, kosmonaudi sõnadele tähelepanu pööramata. „Lihtsalt pani püssi palgesse ja tulistas. Lõoke ei osanud midagi säärast oodata, tema lendas põllu kohal ja laulis, ta ei olnud mitte kuidagi mehel tee peal ees, isegi kui mees oleks enesele kõrgete kontsadega kingad jalga pannud, oleks ta kenasti mahtunud lõokese alt läbi minema. Aga ei, selle asemel oli tal tarvis lõokese pihta tulistada. „Uskumatu, kui täpne lask!” ütles üks naine, kes mehega koos põllul jalutas. „Otse linnule silma! Ja ta on ju ometi nii tibatilluke! Sa oled hiilgav täpsuskütt, mu kallis!” Ja selle peale mees punastas suurest õnnest ja nad suudlesid. [---]” (Kivirähk 2022: 65–66)

Pärtna kujutatud katkestusele vastab Kivirähkil (2022: 137–138) hundi jutt imekenast emailvesest, kes „oleks hea meelega ka ise poeginud, aga sel ajal hakati juba metsi raiuma ja kõik teised ilvesed lasti maha või siis kolisid nad lihtsalt mujale. See emailves jäi üksi, tal polnud kellegagi paarituda”, nii ta suri lõpuks ainsas püsti jäetud metsatukas nälga.²³

Metsa kujutamine ilukirjanduses kattub mitmes aspektis linnuvaatlejate tähelepanekutega. Näiteks metsast võõrdumist kommenteerib Tootseni (2022: 168) ahv Ergo nii: „Huvitav, et meie inimesed pidasid ahve „metsikuks” ja iseennast „metsarahvaks”, aga kogu kooliaja jooksul ei viidud meid mitte kordagi metsa, mitte üht korda.” Metsaga toimunud muutuste põhjuste kirjeldamiseks sobib „Ahvide pasteedi” peategelase vaatepunkt samuti hästi. Mets on esialgu võõras ja häiriv, sest „[s]a olid temas väga pisike ja väga üksinda ja väga rumal” (Tootsen 2022: 166). See-eest „[l]inn oli arusaadavus, mis punus oma võrku kõik arusaamatu ning tegi sihilikuks kõik sihitu: pügas segase elurikkuse selgeks ja surnud muruvaibaks, andis puudele metallist jalavõrud, püüdis lilled pottidesse või istutas mustriteks, milletaolisi olin näinud inimeste rahvariites – nii hakkas tähendusetu lõpuks ometi midagigi tähendama” (Tootsen 2022: 158–159). Niisiis, „mets on loll ja vajab hädasti harimist, vajab majandamist” ja „[l]ageraielank on metsa sünnitusmaja” (Tootsen 2022: 166, 162). Ergo järeldeb: „[---] üks inimene ütles ATVs [ahvide televisioonis] lausa nii, et lage-raied on kõige *loomingulisem* metsamajandamise viis. Jälle õige! Nagu ka kunstnik ei pea täiesti tühja lõuendi ees seistes arvestama mitte ühegi varem tehtud kriipsuga. Aga millegipärast ei öelnud too inimene, et kõige loomingulisem linnaplaneerimise viis on strateegiline tuumalöökö.” (Tootsen 2022: 167)

²³ Iha „ennetada ohtu, mis ilvestega kaasneb”, on praegu päevakajaline Vormsil (Riik 2023).

Ulf muretseb selle pärast, kuidas inimene teeb maailmast „suure mürgise ja lage-daks raiutud koosluse” (Ekman 2022: 164). Ta kahetseb metsade mahavõtmist ja metsapõldude rajamist, meenutades vanaisa säästvat metsandust. Nüüd teab ta:

Kui kuuske maha ei saeta, siis lõpeb tema elu aastakümneid hiljem sellega, et ta murdub ja langeb maha. Pehkib ja uurdub ja kihab putukate elust. Annab toitu torikutele ja teistele seentele. Sammaldele ja samblikele. On tulvil elu, mis pole tema enda elu. Ja siis saab sellest muld, kuhu langevad uued seemned. (Ekman 2022: 108)²⁴

Sarnase näite toob kosmonaudile hunt Kivirähki romaanis (2022: 103). Ahv Ergo tuletab lisaks meelde: „[---] inimene pole oma käega *tekitanud* mitte ühegi puu mitte üht seemet” (Tootsen 2022: 167).

Kaplinski (2019b) on nimetanud paljaks niidetud linna roheliseks kõrbeks. Linnalooduse tundmaõppimine Pärtnal – ehk sellise linna kirjeldus, kus tahaksime elada – toob meelde Yann Marteli romaani „Pii elu” (2001, e k 2005), kus öeldakse, et kui linn tagurpidi pöörata ja seda raputada, kukuks välja tohutu arv loomi ja loomaliike, keda muidu kunagi ei märka.²⁵ Pärtna kirjeldatud märkamine on virgunud koroonaga kaasnenud aja peatumisest linnades, kui „Elava linna” minategelane õppis ümbrust tähelepanelikult jälgima: „Mu vahetu ümbrus ei jaotu enam puudeks, loomadeks ja lindudeks, vaid hõberemmelgaks, kärnkonnaks ja kopraks, võsaülaseks ja kuldtäheks, laulurästaks ja ööbikuks, külmamailaseks ja tiigilendlaseks ja veel paljudeks teisteks, igapähe oma aeg, koht ja iseloom” (Pärtna 2022: 19; vt ka Talivee 2022a).

Kivirähki hunt mainib muu hulgas seda, kui üürrike on inimkultuur looduse kõrval: „Sellesama jõe kaldal asus üks rada, mida sead olid kasutanud juba tuhandeid aastaid, siis kui nad vee äärde jooma läksid. [---] Aga siis kolisid siia kanti inimesed, kes ei teadnud ajaloost ega metssigade kommetest midagi ja rajasid just nimelt selle raja peale oma peenrad.” (Kivirähk 2022: 140) Inimese ja looma konfliktis jääb peale inimene, kes targu kõik metssead maha notib. Pärtnal (2022: 63) teatab magamistoa männipuust riidekapp: „[---] antropogeenne mass on ületanud planeedi biomassi. Klaasist teekann vastab kõögist: armutu alkeemik moondab elusolendeid ükshaaval eluta asjadeks.”

Meie antropotseen

Nii näited intervjuudest kui ka värske eesti ilukirjandus toovad esile selle, mida Tiit Maran (2020) on antropotseeni – ehk inimese ajajärgu, kus meie mõju keskkonnale on ülekaalus – üle arutledes küsinud: kas inimesed, kes elavad tehiskeskkonnas,

²⁴ Seda, millest Ulf täpselt räägib, demonstreeris fotode ja graafikute abil Eestimaa Looduse Fondi 2023. aasta metsakonverentsil Rootsi metsabioloog Sebastian Kirppu (2023) ühendusest Skydda Skogen (Kaitse Metsa). Ettekanne on veebis järelvaadatav (<https://www.youtube.com/watch?v=ZgMAVLI8Dcg&t=9850s&feature=youtu.be>).

²⁵ Meenutada võib ka noore karu seiklusi 2022. aasta sügisel Tartus.

üldse tajuvad selle keskkonna mõju loodusele ja kultuurile? Näiteks väitluses metsaraie üle kiputakse leidma, et raiega kaasnev kahju on justkui vältimatu, enesestmõistetav, inimeste äraelamiseks vajalik.²⁶ Intervjuudes arutletakse, mis võiks muuta sellist suhtumist loodusesse, loomadesse, isendasse ja kuidas seda õppida. Valim oli küll ulatuslike järeltuste tegemiseks väike, ent näitas, et küsitletud, kes tegelesid linnuvaatlusega, on õppinud jälgima ja mõtestama ümbritsevat ning püüavad aktiivselt panustada selle hoidmisse nii otseselt kui ka kaude ehk oma igapäevaelus (van den Born jt 2022).

Eeltoodud raamatute loetelu osutas, kuidas looduskirjandusel on eestlaste lugemisvaras olnud oluline koht, mõndagi teost on nimetatud loodushuvi äratajana, ehkki samal ajal võidi kahelda kirjanduse mõjus hilisemas eas. Milliseid loodusest kirjutamise võtteid on aga kasutatud siin käsitletud uudisteostes? Ümbritsevast lugude jutustamist ja just selle praeguse olukorra tutvustamist; antropotsentristliku vaatepunkti ümber arutlemist või inimkesksuse näitamist ootamatu vaatenurga alt; võõrandumisele osutamist; antropotseeni kriitikat; enese ümberpositsioneerimist ja selle käigus kas keskkonnaprobleemidele lahenduste otsimist või ka mitte. Pärtna minategelane valib linna kogemiseks keskkonnasõbralikke vahendeid, kirjutab kogukonnaaiast, lisaks püüab ta linna vaadelda mitteinimese silmadega, mis lähendab teda teistele olevustele linnas. Ekmani peategelane ei leia tükki aega mingit võimalust teha muud kui tekitatud keskkonnakahjudes iseennast süüdistada. Tema lõpuks leitud lahendus konkreetsele keskkonnavaenulikule juhtumile ehk hundi julmale tapmisele vahenditega, millele uhkel loomal ei ole mingit võimalust vastu saada, on midagi kogukonnaliikme kasvatamise taolist.²⁷

Intervjuuküsimustele vastanu E2 leidis, et ohtlik optimism, mis hoiab poliitikutid praegu tagasi otsustavast keskkonnakaitsest, põhineb semantilisel eneselohutusel: looduskatastroof alles hakkab juhtuma kunagi tulevikus, ei teadvustata, et kuues massiline väljasuremlaine ja kliimamuutused on juba käes.²⁸ Eestis ei torka viimase mõjud tõepoolest veel silma nii, nagu neid 2022. aasta suvel võis tajuda metsatulekahjude suitsuvinest kõrbevas Lääne-Euroopas. On aga kirjanikke, kes oskavad seoseid märgata. Pärtna (2022: 70) täheldab: „Ühes erakorraline talvesoojus, detsembripühapäeva lõpp, eksponentsiaalse kasvufaasi absurdne ja vaevutajutav laialiplahvatus.” Ta esitab ka ähvardavaid tulevikuvisionid (nt Pärtna 2022: 66–67).

²⁶ Ometi hukkus 2018. aasta kevadsuvel raiehäiringute tõttu erametsades minimaalselt umbes 84 000 ja 2017. aastal 71 100 linnupoega (Mägi 2019: 21; 2021). Ökoloog Asko Lõhmus on teinud Sirbis aastatel 2017–2021 kokkuvõtteid metsapoleemika hetkeseisust (vt Lõhmus 2021b).

²⁷ Ekmani peategelane meenutas mitmeti Epp Annuse romaani „Tere, Aleksander” (2021) minajutustajat, kes elab tulevikus, kus keskkonnasõbralikes lahendustes on nii mõndagi saavutatud (vt ka Talivee 2022b). Tal on ka ühisjooni Tokarczuki peategelasega: mõlemad võtavad kasutusele konkreetsete meetmed. Annuse romaan väärrib siin nimetamist kui samuti keskkonnamõttesse süüvija, samuti tuleks nimetada Triin Paja luulekogusid ja Vahur Afanasjevi viimast raamatut „Rail Baltic” (2022).

²⁸ On võimalik võrrelda, kuidas kommenteerib meedias jääkarude tulevikku spetsialist (vt Eelrand 2022) ja kliimaaktivismi kritiseerija (Espak 2022). Peeter Espak ignoreerib siinse elaniku olulist panust või vastutust, jättes selle kellelegi teisele (teadusele, tehnikale vms).

Kivirähki hunt viib kosmonauti ühest lootusetust paigast teise, Tootseni ahv on pagendatud üksikule saarele.

Keskonnaprobleemidega suhestumiseks ja lahenduste otsimiseks tõid intervjueeritud esile võimalusi eri tasandil alates teavitusest²⁹ ja sellest, mida kohe teha võiks, leides, et algatuseks polekski palju vaja: kohandada raieviise elustikule sobivaks või lausalise põllu tegemise asemel jätta „puuribad” (E1).³⁰ Lootus vaheldus küll pessimismiga: „[---] väga kurb, et me siin proovime tihaste toitmisega tõsta teadlikkust, aga suured otsused tulevad kuskilt ja sõidavad kõigest üle” (E13; hiljutiste loodus- ja kultuuripärandi konfliktide kohta vt Jonuks jt 2022),³¹ või ka: „[---] proovisime igatepidi, aga nüüd vaatad tagasi ja mõtled, mis sellest kõigest kasu oli [---] aga siis lähedki, otsid uue kotkapesa üles, ja vähemalt need hektarid jäävad kaitse alla, ja see mets jääb püsti. Tilkhaaval võib-olla enda jaoks, enda sees kompenseerimiseks, et ma midagi vähemalt suudan teha, mis mõjutab päris elu.” (E13)

Intervjueeritud linnuvaatlejad ei rääkinud endast ega kellegi nimel: nad võtsid enamjaolt sõna kellegi **pärast**, kellest hoolivad ja kelle suhtes positsioneerivad end enamasti üpris posthumanistlikult (aeg-ajalt tekib intervjuudes inimkeskne vaatepunkt pigem kõnekujundi tasandil; ei olda aga sentimentaalne, loodust ei romantiseerita). Mure ei ole kirjanduses (kus toodud näited on samuti pigem teravad) ega päriselus midagi sellist, mida võiks nimetada hüsteeriaks.³² Sarnaselt on tõsine, päevakajaline keskkonnamure jõudnud eesti ilukirjandusse, seda avardades ja üldistades ning vajadusel keerates pea peale harjumuspärase vaatepunkti (nt Tootseni ja Kivirähki loomjutustaja), pisendamata inimese rolli ja vastutust nende murede tekitajana – kõik algab piasjadest, pädib aga kogu maailma mõjutavate halbade otsustega.³³ Pärtna mitmetasandiliselt aega ja ruumi süveneva proosa-luulekogu läbivaid jooni on olukorra lugejani toomine („Planeedi kitsas majas peamiselt meie ise ja need, kelle oleme kodustanud. Teised ümberringi märkamata kadumas ja kui nad kaovad, ei tule ükski neist me juurde tagasi”, Pärtna 2022: 52), seejärel lahendustele mõtlemine, keeldudes sööstmast hukatusse (Susi, Ojam 2022: 25).

Kirjandus võib ehk siiski olla oluline loomistegu. 2021. aasta ilmus Austraalia kirjaniku Charlotte McConaghy romaan „Once There Were Wolves” („Kord elasid siin hundid”), mis jutustab hundipopulatsiooni taastamise kaudu Põhja-Šoti mägismaal kogu maailma üksteisega seotud ökosüsteemidest ja inimvägivallast

²⁹ Ka Carsoni „Hääletu kevad” ei propageerinud pestitsiidide otsest keelustamist, vaid nende hoolikat katsetamist ja teadlikku kasutamist, mis erines senisest põletatud maa poliitikast, mille tagajärjed olid sageli katastroofilised (Atwood 2012).

³⁰ Teadlaste väljapakutud säästva püsimsanduse kohta vt Mägi 2019; sealt leiab ka uuringute kokkuvõtte.

³¹ 2022. aasta keskkonnakirves anti vabariigi valitsusele (Keskkonnategu ja keskkonnakirves).

³² *Kliimahüsteeria* on populistlike poliitikute kõnekujund.

³³ Osutan korra veel Tootseni (aga ka Carsoni ja Kaplinski ning vähemalt ühe linnuvaatleja) näitele selle kohta, kuidas loodus on metsik ja hirmutav nähtus, mida tuleb iga hinna eest korras-tada. Seda võivad esindada kas või võililled: Susan Luitsalu romaan „Ka naabrid nutavad” (2019) kirjeldab äärelinnaaedade harimistehnikaid, kus pidevalt murutraktori sadulas istuv Toomas saab abikaasalt hüüdnime Murukeppija.

(seejuures ka kodusest). Huntide taasasustamine saab teoks kogukonna teavitamise, tagasi tulnud liigiga harjumise ja teadmistest lähtuva loodushoidliku ühis-tegevuse toel. Ka Inglismaal on elurikkuse taastamisel abi otsitud kirjandusest: kujutatakse seda protsessi, et maandada pingeid looduskaitse ja põllumajanduse vahel (Marland 2021), tutvustatakse liike neist ilukirjanduslikke käsitlusi kirjuta-des (Smallman 2021).

Vana Ulf leidis küll, et teadmised rõõmu ei too, mõeldes 1903. aastal Nobeli keemiaauhinna pälvinud Svante Arrheniuse peale, kes uuris fossiilkütuste kasuta-mise mõju kliimale (Ekman 2022: 169). Linnuvaatlejad uskusid aga, et eriti noorte loodusharidus ja keskkonnateadlikkus annab lootust: „[---] lapsed kasvatavad ju tegelikult oma vanemaid [---], muudavad oluliselt rohkem täiskasvanuna seda maa-ilma kui praegused täiskasvanud” (E5). Aga kiire on nii mõistmise kui ka tegut-semisega: „[---] ükskõik mis inimesel, kas ta on looduse n-ö kurjasti kasutaja või kaitsja, puudub suhteliselt sihuke pikem ajaperspektiiv” (E8). Kirjandus on üsna otsekohene: seiklused Suure Halli Hundiga osutavad, mis juhtub siis, kui me ei leia hetke, et loodusega toimuvat mõista. Proosaluulevormis oleks see „[h]ävinud kodud, kodumetsad, elupaigad, murtud maastik, mis murdis südame” (Pärtna 2022: 72) – ehk siis kõigepealt harjuksime olukorraga, kus pole teisi loomi (veel kord, inimene on ka loom), kirjutaksime veelgi raamatuid kadunud lindudest ja loomadest, aga mis saab edasi? Mina tahaksin, nagu siin tsiteeritud kirjanikud ja linnuvaatlejad, et selle asemel mõistaksime ja tegutseksime. Ka kontoriaknaid saab projekteerida nii, et rändlinnud nende vastu ei pörka.

Artikkel on valminud Horisont 2020 teadusuuringute- ja innovatsiooniprogrammi pro-jekti „EnviroCitizen” (grant nr 872557) raames ning seda on toetanud ka Eesti Teadus-agentuuri rühmagrant PRG908 „Eesti keskkonnaliikumine 20. sajandil: ideoloogia, dis-kursid, praktikad”. Nõuannete eest võlgnen tänu anonüümsele retsensendile, toime-taja Brita Meltsile ja ornitoloog Riho Marjale. Täna südamest kõiki intervjuuküsimustele vastanud ning Eesti linnuhuviliste organisatsioone: Eesti Ornitoloogiaühing, Estbirding, Kotkaklubi, Tallinna Linnuklubi.

VEEBIVARAD

Kotkaklubi. <https://www.kotkas.ee/>

Mikussaar, Tarmo (koost) 2022. Metskurvits. Aasta lind 2022. [Lühifilm.] – <https://eoy.ee/metskurvits/film>

KIRJANDUS

Atwood, Margaret 2012. Rachel Carson’s Silent Spring, 50 years on. – Guardian 7. XII. <https://www.theguardian.com/books/2012/dec/07/why-rachel-carson-is-a-saint>

Carson, Rachel 1968. Hääletu kevad. Tlk Ain Raitviir. Tallinn: Valgus.

Cherry, Elizabeth 2019. For the Birds: Protecting Wildlife through the Naturalist Gaze. New Brunswick: Rutgers University Press.

- Contreras, Clara 2021.** Women Writing Birds. Pioneering American Ornithologists of the 19th Century. Virtuaalnäitus. <https://www.europeana.eu/en/exhibitions/women-writing-birds>
- Cresswell, Tim 2022.** Writing (new) worlds: poetry and place in a time of emergency. – *Geografiska Annaler: Series B, Human Geography*, kd 104, nr 4, lk 374–389. <https://doi.org/10.1080/04353684.2022.2113551>
- Eelrand, Helen 2022.** Tallinna loomaaia direktor: Jääkarude tulevik on tume. – *Delfi* 24. XII. <https://lemmikloom.delfi.ee/artikkel/120118720/tallinna-loomaaia-direktor-jaakarude-tulevik-on-tume>
- Ekman, Kerstin 2022.** Hundijooks. *Tlk Aet Varik*. Tallinn: Varrak.
- Environmental Damage in Eastern Ukraine and Recovery Priorities 2017.** Ministry of Ecology and Natural Resources of Ukraine. https://fsr.org.ua/sites/default/files/imce/environmental_damage_in_eastern_ukraine_and_recovery_priorities_2.pdf
- EOÜ ajalugu.** – Eesti Ornitoloogiaühing. <https://www.eoy.ee/ET/20/43/ajalugu>
- EOÜ ornitofenoloogilised vaatlused.** – Eesti Ornitoloogiaühing. <https://www.eoy.ee/ET/13/14/fenovaatlused>
- Espak, Peeter 2022.** Kliimakatastroof või usumüsteerium? – *Err.ee* 10. XII. <https://www.err.ee/1608815473/peeter-espak-kliimakatastroof-voi-usumusteerium>
- Farmland bird indicator, 1915–2019.** <https://www.clo.nl/en/indicators/en1479-farmland-birds>
- Grigorjeva, Sveta 2022.** Kuidas jääda maha väljasuremise võidujooksus? – *Sirp* 18. XI, lk 9–10.
- Haraway, Donna 2008.** *When Species Meet*. Minneapolis: University of Minnesota Press.
- Hiimäe, Mall 2016.** Väike linnuraamat rahvapärimusest. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Hiimäe, Mall 2021.** Väike loomaraamat rahvapärimusest. Tartu: EKM Teaduskirjastus.
- Jonuks, Tõnno; Päll, Lona; Rimmel, Atko; Kadakas, Ulla 2022.** Sõjakas kaitse – konfliktid loodus- ja kultuuripärandi hoiu kujundamisel. – *Methis. Studia humaniora Estonica*, nr 30, lk 156–183. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22112>
- Jonuks, Tõnno; Rimmel, Atko 2020.** Metsarahva kujunemine. Retrospektiivne vaade müüdi-loomele. – *Keel ja Kirjandus*, nr 6, lk 459–482. <https://doi.org/10.54013/kk751a1>
- Jørgensen, Finn Arne; Jørgensen Dolly 2021.** Citizen science for environmental citizenship. – *Conservation Biology*, kd 35, nr 4, lk 1344–1347. <https://doi.org/10.1111/cobi.13649>
- Kaplinski, Jaan 2004.** Ornitofilosoofia. Ronk Nestori märkmeid. – *Looming*, nr 4, lk 491–508.
- Kaplinski, Jaan 2019a.** Latsepõlve suve. Võru: Võro Instituut.
- Kaplinski, Jaan 2019b.** Roheliste kõrbete aeg. – *MAJA. Eesti arhitektuuri ajakiri*, nr 95, lk 40–45.
- Keskkonnategu ja keskkonnakirves.** – Eesti Keskkonnaühenduste Koda. <https://eko.org.ee/tegevus/keskkonnategu-ja-keskkonnakirves>
- Kirppu, Sebastian 2023.** Rootsi metsa ökosüsteem peale 60. aastat lageraiepõhist majandamist. – *Eestimaa Looduse Fond. Metsakonverents 1. II*. <https://elfond.ee/metsakonverents/otse>
- Kivirähk, Andrus 2022.** *Lend Kuule*. Tallinn: EKSA.

- Klein, Mari; Simm, Janno 2020.** Kirjanduspreemia nominent Maarja Pärtna: eesti luule ei seosta ennast globaalsete protsessidega. – ERR-i kultuuriportaal 10. III. <https://kultuur.err.ee/1061968/kirjanduspreemia-nominent-maarja-partna-eesti-luule-ei-seosta-ennast-globaalsete-protsessidega>
- Kronberg, Janika 2020.** Linnuhingega mehe mälestused. – Keel ja Kirjandus, nr 6, lk 528–531.
- Lindström, Kati 2019.** Universal heritage value, community identities and world heritage: Forms, functions, processes and context at a changing Mt Fuji. – Landscape Research, kd 44, nr 3, lk 278–291. <http://doi.org/10.1080/01426397.2019.1579899>
- Luitsalu, Susan 2019.** Ka naabrid nutavad. Tallinn: Rahva Raamat.
- Lõhmus, Asko 2021a.** Lage- ja harvendusraiate esmane mõju haudelinnustikule. – Hirundo, nr 2, lk 1–19.
- Lõhmus, Asko 2021b.** Metsapoleemika viiendal aastal tehti mets puust ja punaseks. – Sirp 22. X, lk 4–6; <https://www.sirp.ee/s1-artiklid/c21-teadus/metsapoleemika-viiendal-aastal-tehti-mets-puust-ja-punaseks/>
- Lõhmus, Asko 2023.** Teadlase vaade. Isegi linnud räägivad meile sellest, mis metsadega toimub. – Postimees 30. I. <https://teadus.postimees.ee/7702169/teadlase-vaade-isegi-linnud-raagivad-meile-sellest-mis-metsadega-toimub>
- Lõhmus, Asko; Mutt, Mihkel 2023.** Asko Lõhmus: sellist äärmuslikku antropotsentrismi poleks Mihkel Muttil oodanud. – Postimees 6. I. <https://arvamus.postimees.ee/7685808/arutelu-asko-lohmus-sellist-aarmuslikku-antropotsentrismi-poleks-mihkel-muttil-oodanud>
- Maran, Tiit 2020.** Antropotseen: inimese ajajärk. – ERR-i teadusportaal 21. V. <https://novaa-tor.err.ee/1092578/antropotseen-inimese-ajajark>
- Maran, Timo 2021.** Kuidas mõista looduskultuuri? – Sirp 11. VI, lk 32–34.
- Maran, Timo; Tüür, Kadri (toim) 2005.** Eesti looduskultuur. Tartu: Eesti Kirjandusmuuseum.
- Marja, Riho; Elts, Jaanus 2022.** Metskurvitsad (*Scolopax rusticola*) saabuvad Eestisse varem kui 100 aasta eest. – Hirundo, nr 1, lk 17–27.
- Marja, Riho; Nellis, Renno 2018.** Perioodil 1984–2017 põllulindude arvukuse muutus Eestis ning selle seos põllumajanduse ja kiskjatega. – Hirundo, nr 1, lk 49–68.
- Marland, Pippa 2021.** Rewilding, wilding, and the New Georgic in contemporary nature writing. – Green Letters. Studies in Ecocriticism, kd 24, nr 4, lk 421–436. <https://doi.org/10.1080/14688417.2021.1948438>
- Mildeberg, Saara 2022.** Solastalgia. – Mürileht, nr 115, veebruar, lk 25.
- Mägi, Marko 2019.** Kevadsuviste raiete võimalik mõju metsalindudele ja seda leevendavad meetmed. Tartu: Keskkonnaministeerium.
- Mägi, Marko 2021.** Kevadine raie viib metsalinnu hukule. – Sirp 9. IV, lk 40–41.
- Mägi, Marko; Kuusk, Indrek; Sepp, Tuul; Rosenvald, Raul 2021.** Metsalindudel ei lähe hästi. Raierahu nõudmine pole omavoli. – Eesti Päevaleht 1. VI, lk 3.
- Nellis, Renno; Volke, Veljo 2019.** Metsalindude arvukuse muutused perioodil 1983–2018. – Hirundo, nr 1, lk 63–80.
- Olev, Aivo; Alumäe, Tanel 2022.** Estonian Speech Recognition and Transcription Editing Service. – Baltic Journal of Modern Computing, kd 10, nr 3, lk 409–421. <https://doi.org/10.22364/bjmc.2022.10.3.14>

- Paal, Jaanus 2020.** Trepist üles, trepist alla... Tartu-Kivatšü-Podgorica 1973–2018. Tallinn: Postimees Kirjastus.
- Parksepp, Anette 2021.** „Lendorav maksab lemmikloomapoes 600 dollarit.” Riik arutab Alutaguse rahvusparki laiendamist. – Eesti Päevaleht 7. IV, lk 18–19.
- Pikner, Tarmo 2022.** Poliitilised ökoloogiad ja antropotseen urbaansuse pingeväljade maastikes. – Mäetagused, nr 84, lk 7–36. <https://doi.org/10.7592/MT2022.84.pikner>
- Plath, Ulrike; Talivee, Elle-Mari; Tüür, Kadri; Annist, Aet 2022.** Loodusmõttest aktivismini: Saateks keskkondluse erinumbrile. – Methis. *Studia humaniora Estonica*, nr 30, lk 5–23. <https://doi.org/10.7592/methis.v24i30.22100>
- Potisepp, Kaisa 2023.** Kirjanik Tõnis Tootsen oma uuest teosest: ahvid ei ole nii võimuahned kui inimesed. – ERR-i kultuuriportaal 11. I. <https://kultuur.err.ee/1608846694/kirjanik-tonis-tootsen-oma-ueest-teosest-ahvid-ei-ole-nii-voimuahned-kui-inimesed>
- Presnal, Sirje 2022.** Enda surma Jaan ei kartnud. Ta tundis, et maailm liigub katastroofi poole. – Õhtuleht 29. X, lk 14–15.
- Puidutööstus soovib toormepuuduse korvamiseks raiemahu suurendamist.** – Err.ee 10. III 2022. <https://www.err.ee/1608527038/puidutoostus-soovib-toormepuuduse-korvamiseks-raiemahu-suurendamist>
- Päll, Lona 2022.** An ecosemiotic dimension of folklore: Reframing the concept of place-lore. – *Sign Systems Studies*, kd 50, nr 2–3, lk 185–216. <https://doi.org/10.12697/SSS.2022.50.2-3.01>
- Pärtna, Maarja 2019.** Vivaarium. Tartu: Elusamus.
- Pärtna, Maarja 2022.** Elav linn. Tartu: Tedretäht.
- Rattasepp, Silver 2012.** Loomad antropoloogilises masinas. – *Vikerkaar*, nr 7–8, lk 69–77.
- Reitsak, Marju 2023.** Rootsis plaanitakse küttida iga kuues hunt. Jahimehi kahtlustatakse poliitilises lobitöös ja hundivihas. – *Maaleht* 4. I. <https://maaleht.delfi.ee/a/120123400>
- Riik, Marvel 2023.** Kas küttida võib? Eesti väikesaarel kondavad hoovides ilvesed. – Õhtuleht 15. I, lk 6.
- Rohegeenius 2022.** Vastulause: Eesti Jahimeeste Selts levitab huntide kohta valeinfot. – *Rohegeenius* 2. XI. <https://rohe.geenius.ee/rubriik/zoo/vastulause-eesti-jahimeeste-selts-levitab-huntide-kohta-valeinfot/>
- Rootsi, Ilmar 2011.** Hunt ja inimene: suhted Eestis XVIII sajandi keskpaigast XIX sajandi lõpuni. (*Dissertationes historiae Universitatis Tartuensis* 24.) Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/18703>
- Saar, Sandra 2022.** Mürgid ja raie vähendavad Eesti linnuliikide arvukust. – ERR-i teadusportaal 7. XI. <https://novaator.err.ee/1608780853/murgid-ja-raie-vahendavad-eesti-linnuliikide-arvukust>
- Sepper, Mari-Liis 2016.** Loomade õigused on sotsiaalse õigluse osa. – *Sirp* 25. XI, lk 12–13.
- Smallman, Steve 2021.** *The Mysterious Bird in the Moonlight*. University of Leeds: Land Lines Publishing.
- Soovik, Ene-Reet 2022.** The Estonian forest and poetic scrutiny: Jaan Kaplinski's Walks through the Forest. – *The Northern Forest = La forêt nordique*. Toim Sara Bédard-Goulet, Daniel Chartier. Tartu–Montreal: University of Tartu Press, *Imaginaire Nord*, lk 233–257.
- Susi, Joosep; Ojam, Indrek 2022.** Suitsu nurk XVIII – Maarja Pärtna „Süvik”. – *Sirp* 2. XII, lk 24–25.

- Talivee, Elle-Mari 2022a.** Kuulake libahunti. – Looming, nr 11, lk 1584–1586.
- Talivee, Elle-Mari 2022b.** Rohkem päikesepunki! – Sirp 7. X, lk 35.
- Talivee, Elle-Mari; Jänes, Marin 2021.** Lind arhiivis ja muuseumis. Virtuaalnäitus. <https://www.utkk.ee/naitused/lind-arhiivis-ja-muuseumis>
- Tokarczuk, Olga 2020.** Aja oma atra läbi koolnute kontide. Tlk Hendrik Lindepuu. Halliste.
- Tomberg, Jaak 2019.** N. Katherine Haylesi posthumanistlik vaade digitaalsele kirjandusele. Saatesõna tõlkele. – Methis. Studia humaniora Estonica, nr 23, lk 176–179. <https://doi.org/10.7592/methis.v18i23.14805>
- Tootsen, Tõnis 2022.** Ahvide pasteet. Ühe ahvi mälestusi ja mõtteid. Luhametsa: Kaarnakivi seltsi kirjastus.
- Tüür, Kadri 2017.** Semiotics of Nature Representations: On the Example of Nature Writing. (Dissertationes semioticae Universitatis Tartuensis 25.) Tartu: University of Tartu Press. <https://dspace.ut.ee/handle/10062/56524>
- Van den Born, Riyan J. G.; Ganzevoort, Wessel; Talivee, Elle-Mari; Laksfoss Cardozo, Ann Elisabeth; Ábrán, Ágota; Villanueva-Romero, Diana; Contreras, Clara; van der Wal, René; Lundquist, Elin 2022.** Love, learning and care for birds: Ornithological citizen science as a pathway to environmental citizenship. – Researchgate. https://www.researchgate.net/publication/361448256_Love_Learning_and_Care_for_Birds_Ornithological_citizen_science_as_a_pathway_to_environmental_citizenship
- Varik, Aet 2022.** Järeldõna. – Kerstin Ekman, Hundijooks. Tlk A. Varik. Tallinn: Varrak, lk 193–199.
- Velsker, Mart 2020.** Meie aja võõras. – Keel ja Kirjandus, nr 5, lk 422–425.

Elle-Mari Talivee (sünd 1974), PhD, Eesti Teaduste Akadeemia Underi ja Tuglase Kirjanduskeskuse vanemteadur (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn), Tallinna Ülikooli teadur, ellemari@utkk.ee

Concerns and breaking points in natureculture: Our anthropocene

Keywords: 21st century literature, eco-fiction, citizen science, ornithology

The article compares birdwatchers' experience of nature with the natural environment as conveyed in literary fiction. The source materials comprise, first of all, interviews conducted with (mostly amateur) Estonian birdwatchers and, secondly, contemporary Estonian and Swedish literary fiction: Maarja Pärtna's prose poetry collection "The Living City" (*Elav linn*, 2022), Andrus Kivirähk's book "Flight to the Moon" (*Lend Kuule*, 2022), Tõnis Tootsen's novel "Pâté of the Apes: One Primate's Thoughts and Memories" (*Ahvide pasteet*, 2022) and Kerstin Ekman's novel "The Wolf Run" (*Lõpa varg*, 2021; Estonian translation 2022). The focus is on whether and how the concerns of nature observers relate to anxiety about changes in the natural environment as expressed in contemporary literature. Amateur environmental

science projects aim to draw attention to concerns about the natural environment and climate change and thereby strive for a smaller personal environmental impact. Eco-fiction, in turn, puts environmental issues into words, setting them into a fathomable, although perhaps altogether unexpected scale: hence, eco-prose and -poesy are essential ways of perceiving that also serve to interpret the ongoing changes.

Environment-oriented literary culture has responded to issues with the natural environment before. Now, too, it can be concluded that environmental concerns have made a forceful entry into literature. All of the above-mentioned authors have found their unique way of conceptualizing our home in an era of environmental crises. Their recently published works tell stories about our surroundings and interpret the present situation; they discuss the anthropocentric viewpoint or depict the human focus from an unexpected perspective; they draw attention to our alienation from nature; they reposition the reader and thereby seek solutions to environmental issues. Among other things, they highlight environmentally friendly ways of living and experiencing the world or look at the world through non-human eyes, thus bringing the narrator closer to other forms of being. The writers share with bird-watchers the post-humanist idea of the equality of species as well as a sharp eye for their subject.

Elle-Mari Talivee (b. 1974), PhD, Estonian Academy of Sciences, Under and Tuglas Literature Centre, Senior Researcher (Väikese Illimari 12, 11623 Tallinn); Tallinn University, Research Fellow, ellemari@utkk.ee